

Political Despotism and Financial Corruption: Economic Movements of the Rashidians during the Second Pahlavi Period

Mojtaba Soltani Ahmadi^{*}, Mohammad Hassan Pourghanbar^{}**

Ruhollah Solgi^{*}**

Abstract

This article aims to examine the relationship between the type of political government and economic activities in a country. By focusing on the types of financial movements of one of the influential families during the Pahlavi period, this article has attempted to examine the effects of the nature of the authoritarian political structure on the economy of a country, especially the ruling classes of society. Within the framework of the descriptive-analytical method and relying on first-class sources and reliable historical documents, it seeks to answer the question: What mechanisms were the Rashidians' movements in the field of the Iranian economy based on in order to gain financial benefits during the Second Pahlavi period? The results of the study indicate that the members of the aforementioned family, due to their presence in the circle of those loyal to the government and as a result of their connection to the core of power, were able to benefit sufficiently from the privileges that centralized autocratic regimes mainly provide to their insiders and supporters. Through the underground economy and by taking illegal actions mainly in the form of rent-seeking, brokerage, and fraud, they acquired significant

^{*} Associate Professor of Department Islamic of History and Civilization, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), msoltani94@pnu.ac.ir

^{**} PhD of Department of History, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, mpourghanbar8@gmail.com

^{***} Assistant Professor, Department of Political Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, solgi@ihcs.ac.ir

Date received: 02/10/2024, Date of acceptance: 08/04/2025

economic capital over three decades, to the extent that they not only completely distanced themselves from the middle class, but were even considered one of the very wealthy families and Iranian oligarchs at the end of the Pahlavi regime.

Keywords: Pahlavi regime, Rashidian family, economic activities, rent-seeking, brokerage, fraud.

Introduction

The economy of a country is affected by multiple factors that are mainly outside its economic sphere. In the meantime, as experts have also stated, there is a close connection between the two spheres of politics and economics, especially since the type of governance of a country can significantly affect its economic situation at the micro- and macro-levels, because the political structure determines the scope of authority and power of the ruling group in society, which holds a large part of the decisions in the economic sphere. While in political systems based on democracy, due to the distribution and proliferation of political power, the possibility of abusing power with the aim of forming an economic monopoly and financial corruption is limited, in centralized systems of the authoritarian and autocratic type, political power causes the mechanisms of supervision over the ruling class to be weakened and even become unsupervisable. In this type of political structure, due to the high concentration of power in the hands of a few individuals, they can monopolize a significant portion of economic resources and use the distribution of resources as a tool to foster patronage and maintain the loyalty of close and intimate circles. Iran in the last century can be considered a clear example in this area, where financial crimes of various types penetrated the various layers of the regimes ruling the country in the 14th century, including the allocation of significant privileges to intimates and the facilitation of financial corruption for them by the rulers of the time, resulting in a very low level of transparency, rule of law, and desirable governance. In this article, we will briefly focus on the Pahlavi regime, focusing as an example on one of the forces within that political structure and the circle close to Mohammad Reza Pahlavi, namely the Rashidian family, who, through rent-seeking and other forms of financial corruption, and given the breadth and depth of corruption in the country's ruling structure, became one of the wealthiest Iranian families in the mid-14th century.

Regarding the research background, it should be noted that no scientific research has been conducted specifically on the subject of this article, apart from a few short

journalistic articles on government websites that have a political tone. Therefore, such issues deserve more attention. Despite all these, the research work ahead can be considered unprecedented and new in the dark corners of contemporary Iranian history. However, the question that the article is written on is:

What were the mechanisms of the Rashidian family's economic wealth acquisition that catapulted them from the middle class to the wealthy class in less than three decades?

Materials & Methods

In this article, as a research work in the field of economic history, the authors of these lines seek to analyze the mechanisms adopted by the Rashidian family to achieve economic wealth, based on library research and information collection through valuable and first-hand sources, namely documents, press, personal memoirs, and sometimes reliable research sources, with a view to the financial movements of the Rashidian family during the second Pahlavi period.

Discussion and Results

The starting point, or in other words, the launching pad for the Rashidian family towards the upper and very wealthy class of Iranian society, was in the early 1920s, after the fall of Reza Shah and coinciding with Iran's involvement in World War II, when Habib Rashidian and his children, given their long history of relations with the British, entered into economic activities through their direct support, movements that were mainly underground and illegal. At this time, the members of the aforementioned family, taking advantage of the significant influence and power of the British in the Iranian government structure and, of course, with the support of some of the government's key figures, engaged in rent-seeking and pocketed huge economic profits. In addition, they also used brokering and fraudulent methods based on overselling basic goods needed by the people of the society. Thus, in the turbulent economic and social conditions of Iran, they completed an important part of the path of transforming the middle class into the elite. This trend of illegal economic activities continued with less intensity in the second half of the 1920s, but it was this decade after the Mordad 1953 coup that largely solidified the Rashidians' position as the upper class of society, the same period when Habib Rashidian's three sons were able to amass great economic wealth through rent-seeking, brokering, and fraud in the economic sphere, which, of course, was accompanied by the tacit

support of the head of the power pyramid and some of his relatives. In this regard, in the mid-1940s, the Rashidian family was considered one of the wealthy classes, which during the last decade of the Pahlavi regime, with their significant influence in the political structure and part of the governing body, increased their economic assets more and more until, by the end of the Pahlavi regime, considering the amount of movable and immovable property, they were one of the richest families and a kind of Iranian oligarchs.

Conclusion

In this article, we focused on the Pahlavi regime, on one of the forces within that political structure and the circle close to Mohammad Reza Pahlavi, namely the Rashidian family, who, through rent-seeking and other forms of financial corruption, and given the breadth and depth of corruption in the country's ruling structure, became one of the wealthiest Iranian families in the twenty century. the members of the aforementioned family, taking advantage of the significant influence and power of the British in the Iranian government structure and, of course, with the support of some of the government's key figures, engaged in rent-seeking and pocketed huge economic profits. In addition, they also used brokering and fraudulent methods based on overselling basic goods needed by the people of the society. Thus, in the turbulent economic and social conditions of Iran, they completed an important part of the path of transforming the middle class into the elite. This trend of illegal economic activities continued with less intensity in the second half of the 1920s, but it was this decade after the Mordad 1953 coup that largely solidified the Rashidians' position as the upper class of society, the same period when Habib Rashidian's three sons were able to amass great economic wealth through rent-seeking, brokering, and fraud in the economic sphere, which, of course, was accompanied by the tacit support of the head of the power pyramid and some of his relatives.

Bibliography

Books

- āghāyān, Felix (1986) Oral History of Iran at Harvard University, edited by Habib Lajevardi, interviewer: Habib Lajevardi, March 5, 1986, tape number 2.
- ārāmesh, Ahmad (1992) My Fight with the Devil, edited by Khosrow ārāmesh, Tehran: Ferdowsi . {in persian}
- Alamoti, mostafā (1991) Iran in the Pahlavi Era, Vol. 11, London: Bina. {in persian}
- Amir-Alāi, Shams-eddin (1984) My Memories in Scattered Notes, Tehran: Dehkhoda. {in persian}

231 Abstract

- Amini, Iraj (1999) *On the Wings of Crisis: The Political Life of Ali Amini*, Tehran: Mahi. {in persian}
- āqeli, Bāqer (1991) *Prime Ministers of Iran*, Tehran: Jāvidan. {in persian}
- Azimi, Fakhreddin (2004) *National Sovereignty and Its Enemies*, Tehran: Negare Aftab. {in persian}
- āzar, Mehdi (1983) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the Effort of Habib Lajavardi, Interviewer: Zia-Allah Sedghi, March 31, 1983, Tape No. 8.
- Bashiriye, Hossein (1999) *Liberalism and Conservatism*, Tehran: Ney. {in persian}
- Behnood, Masoud (1987) *Iranian Governments from Seyyed Zia to Bakhtiar*, Tehran: Javidan.
- Bourdieu, Pierre (1992) *Distinction: A Social Critique of Taste Judgments*, Translated by Hassan Chavoshian, Tehran: Sales. {in persian}
- Pirasteh, Mehdi (1985) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the help of Habib Lajavardi, interviewer: Habib Lajavardi, June 6, 1985, tape number 5 and, October 24, 1985, tape number 14.
- Jazni, Bijan (1978) *Thirty-Year History of Iran*, Volume 2, Unpublished: Unpublished.
- Jafari, Shaban (2002) *Memoirs of Shaban Jafari*, with the help of Homa Sarshar, Tehran: sales. {in persian}
- Irāqi, Mehdi (1991) *The Unsaid*, by Moghaddis and Others, Tehran: Rasa. {in persian}
- Farmānfarmaian, Manouchehr (1994) *From Tehran to Caracas: Oil and Politics in Iran*, Tehran: Tarikh Iran Publishing.
- Farmānfarmaian, Khodadad (1983) *Oral History of Iran at Harvard University*, by Habib Lajavardi, Interviewer: Habib Lajavardi, January 18, 1983, tape number 14.
- Forān, Jān (2015) *Fragile Resistance*, translated by Ahmad Tadayin, Tehran: Resā {in persian}
- Heywood, Andrew (1990), *An Introduction to Political Ideologies*, Translated by Rafiei Mehrābadi, Tehran: Political Studies Office.
- Hāshemi, Manouchehr (1985) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the Effort of Habib Lajavardi, Interviewer: Habib Lajavardi, October 17, 1985, Tape No. 13.
- Qashqāi, Malek Mansour Khan (2014) *Memoirs*, edited by Bayat and Nasiri, Tehran: Namek. {in persian}
- Kātouzian, Mohammad Ali and Amir Pishdad (1991) *Khalil Maleki Memorial*, Tehran: Publishing Joint Stock Company.
- Kātouzian, Mohammad Ali and Amir Pishdad (2002) *Khalil Maleki Letters*, Tehran: Markaz. {in persian}
- Kātouzian, Mohammad Ali (1989) *Political Economy of Iran*, translated by Nafisi and Azizi, Volume 2, Tehran: Papyrus. {in persian}
- Gaziorowski, Mark (1992) *American Foreign Policy and the Shah*, translated by Fereydoun Fatemi, Tehran: Markaz.

- Gaziorowski, Mark (2005) Mossadegh and the Coup, translated by Ali Morshedizad, Tehran: Qaseeda Sara. {in persian}
- Lahiji, Abdolkarim (1984) Oral History of Iran at Harvard University, with the Efforts of Habib Lajevardi, Interviewer: Zia Sedghi, March 5, 1984, Tape No. 5.
- Lankarāni, Mustafā (1985) Oral History of Iran at Harvard University, with the Efforts of Habib Lajevardi, Interviewer: Zia Sedghi, May 13, 1985, Tape No. 2.
- Lapping, Brian (1985) The Fall of the British Empire and the Government of Dr. Mossadegh, translated by Mahmoud Enayat, Tehran: Kitab Sara. {in persian}
- Lenchafsky, Georges (1973). Thirty Years of Western-Soviet Rivalry in Iran, translated by Hoora Yavari, Tehran: Ibn Sina. {in persian}
- Matin-Doftari, Hedayat-Allah (1984) Oral History of Iran at Harvard University, with the Effort of Habib Lajavardi, Interviewer: Zia Sedghi, March 31, 1984, Tape No. 3.
- Mohammadizadeh, Mojtabi (2006) Lumpen in the Politics of the Pahlavi Erā (1965-1969), Tehran: Markaz. {in persian}
- Mirzāei, Sinā and Mohammad Hosseini (2003), From the Story of the Luti, Tehran: Media.
- Mehdinia, Jafar (1989) Political Life of Razmara, Tehran: Panos, Pasargard. {in persian}
- Mobāsher, Mohsen (1984) Oral History of Iran at Harvard University, with the assistance of Habib Lajevardi, interviewer: Habib Lajevardi, October 6, 1984, tape number 2.
- Medirshanehchi, Mohsen (1996) Political Parties of Iran: A Case Study of the Third Force and the Society of Socialists, Tehran, Resaa. {in persian}
- Mousavizadeh, Jahangir (2001) Tabriz Under the Boots of the Red Army, Volume 2, Tehran: Musavizadeh Publishing.
- Moghadam, Gholamreza.(1983) Oral History of Iran at Harvard University, with the assistance of Habib Lajevardi, interviewer: Habib Lajevardi, January 26, 1983, tape number 1.
- Nejati, Gholamreza (1992) Twenty-five Years of Political History of Iran (From Coup to Revolution) Volume 1, Tehran: Resaa. {in persian}
- Najmi, Nasser (1991) Political Memoirs (Historical Events of Iran from September 10 to August 19, 2009), Tehran: Koleini. {in persian}
- Noghrekar, Masoud (2016) The Bells of the Deeps of Power (The Political and Social Role of Ignorants and Lads in Contemporary Iranian History), Cologne: Forough.
- Noureddine Kia, Fazlullah (1998) Memoirs of Service in Palestine, Tehran: Abi. {in persian}
- Nafisi, Habib (1984) Oral History of Iran at Harvard University, with the Effort of Habib Lajevardi, Interviewer: Habib Lajevardi, February 1, 1984, Tape No. 2..
- Seifpourfatemi, Nasrallah (2000) The Curse of Time, Tehran: Shiraz. {in persian}
- Safaei, Ebrahim (1992) Fifty Memories of Fifty Years, Tehran: Javidan. {in persian}
- Tabari, Ehsan (1987) Memories of the History of the Tudeh Party, Tehran: Amir Kabir. {in persian}

233 Abstract

Tabrizi Shirazi, Mohammad Reza (2004) The Political and Social Life of Seyyed Ziauddin Tabatabaei, Tehran: Publishing Joint Stock Company.

The Past is the Light of the Future (1982) The History of Iran Between the Two Coups of 1332 and 1299, Tehran: Qoqnos. {in persian}

Vincent, Andrew (1999) Modern Political Ideologies, Translated by Morteza Saqebfar, Tehran: Qoghnous. {in persian}

Zehtab Fard, Rahim (2005) The Oil Surge: Bitter Political Predictions, Unpublished: Unpublished.

Documentary Sources

Published Documents

Documents of the American Spy Den (1987) Volume 8, Tehran: Institute of Political Studies and Research.

Iranian Political Notes (2014), edited by R.M. Barrell, translated by Afshar Amiri, volume 12, Tehran: Revolutionary Documents Center.

Jamal Emami, according to SAVAK documents (1388), Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Rashidians, according to SAVAK documents (1389), Volumes 1-3, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Sepehbad Mehdiqli Alawi Moghadam, according to SAVAK documents (1383), Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Seyyed Zia al-Din Tabatabaei, according to SAVAK documents (1381), Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Tayrani, Behrouz (1376), Documents of Political Parties in Iran, Volume 2, Tehran: National Documents Organization.

Without explanation, according to SAVAK documents (1387), Book 1, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Tafarshi, Majid (1371), Confidential Reports of the City Planner (1327-28), Volumes 1 and 2, Tehran: National Documents Organization of Iran.

Unpublished Documents

SAKMA (National Library and Archives Organization of Iran {in persian})

SAKMA: Document ID 5383/290

SAKMA: Document ID 2545/290

SAKMA: Document ID 11324/293

SAKMA: Document ID 2462/293

SAKMA: Document ID 39972/310

Motma (Institute of Contemporary History of Iran {in persian})

Reference number 2-84-256A

Reference number 63900-0-0P

Reference number 63903-0-0P

Reference number 63919-0-0P

Reference number 63952-0-0P

Reference number 63953-0-0P

Magazines and publications

ettelaat salaneh, jeld10, sal 1348 {in persian}

bank va egtesad, shomareh110, azar1389 {in persian}

bors, shomareh37, shahrivar 1345 {in persian}

hoquq mardom, shomareh 31, bahar 1352 va shomareh42, zemestan 1354 {in persian}

kieyan sal, jeld7 , sal 1347 {in persian}

gilan emrooz, shomareh 6087, tir 1401. { in persian}

استبداد سیاسی و فساد مالی:

تحركات اقتصادی رشیدیان‌ها طی دوره پهلوی دوم

مجتبی سلطانی احمدی*

محمدحسن پورقنبر**، روح الله سلگی***

چکیده

این مقاله با هدف بررسی رابطه میان نوع حکومت سیاسی با کنش‌های اقتصادی در یک کشور، سعی کرده است با تمرکز بر انواع تکاپوهای مالی یکی از خانواده‌های متنفذ دوره حکومت پهلوی، اثرات ماهیت ساختار سیاسی اقتدارگرا بر اقتصاد یک کشور، بویژه طبقات حاکمه جامعه را واکاوی نماید، چنان‌که در چارچوب روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع درجه یک و اسناد معتبر تاریخی درصدد پاسخ به این سوال می‌باشد که تکاپوهای رشیدیان‌ها در حوزه اقتصاد ایران بمنظور کسب منافع مالی طی دوره پهلوی دوم بر چه مکانیسم‌هایی استوار بود؟ نتایج پژوهش حکایت از این دارد که اعضای خانواده مزبور بخاطر حضور در حلقه وفاداران به حاکمیت و در نتیجه وصل بودن به هسته اصلی قدرت، توانستند از امتیازاتی که عمدتاً رژیم‌های متمرکز خودکامه در اختیار خودی‌های و حامیان‌شان قرار می‌دهند، بهره کافی را ببرند، چنان‌که از طریق اقتصاد زیرزمینی و در پیش گرفتن اقدامات غیرقانونی در قالب عمدتاً رانتخواری، دلالی و کلاهبرداری، سرمایه اقتصادی چشمگیری طی سه دهه بدست آوردند، تا آنجا که نه تنها از طبقه متوسط کاملاً فاصله گرفته، بلکه حتی در پایان حکومت پهلوی بعنوان یکی از خانواده‌های بسیار ثروتمند و الیگارش ایرانی محسوب می‌شدند.

* دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، msoltani94@pnu.ac.ir

** دکتری گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، mpourghanbar8@gmail.com

*** استادیار گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، r.solgi@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۱۹

کلیدواژه‌ها: حکومت پهلوی، خانواده رشیدیان، فعالیت‌های اقتصادی، رانت‌خواری، دلالی، کلاهبرداری.

۱. مقدمه

اقتصاد یک کشور متأثر از عوامل متعددی است که بخش قابل توجهی از این عوامل در بیرون از حوزه اقتصادی آن قرار دارند. در این میان، آن‌طور که برخی صاحب‌نظران حوزه اقتصادی نیز عنوان می‌کنند، ارتباط تنگاتنگی میان دو حوزه سیاست و اقتصاد وجود داشته، مبنی بر این‌که نوع حاکمیت یک کشور به نحو بارزی می‌تواند بر وضعیت اقتصادی آن در سطوح خرد و کلان اثرگذار باشد، چرا که ساختار سیاسی، دامنه اختیارات و قدرت گروه حاکم بر جامعه را که بخش عمده‌ای از تصمیمات حوزه اقتصادی در دست دارند، مشخص می‌سازد. در حالی که در نظام‌های سیاسی مبتنی بر دموکراسی، بخاطر توزیع قدرت سیاسی و تکثر آن، امکان سوءاستفاده از قدرت با هدف شکل‌دهی انحصار اقتصادی و فساد مالی محدود می‌شود، در نظام‌های متمرکز از نوع اقتدارگرا و یک‌سالار، قدرت سیاسی موجب می‌گردد تا سازوکارهای نظارتی بر طبقه حاکمه تضعیف شده و حتی نظارت‌ناپذیر گردد. در این نوع ساختار سیاسی، به دلیل تمرکز بالای قدرت در دست شخص یا اشخاصی معدود، آنها می‌توانند بخش مهمی از منابع اقتصادی را در انحصار خود درآورند و از توزیع منابع بعنوان ابزاری در راستای حامی‌پروری و تداوم وفاداری حلقه نزدیکان و خودی‌ها بهره گیرند. ایران سده اخیر را نمونه‌ای مبرهن در این حوزه می‌توان به شمار آورد، جایی که جرائم مالی از انواع متنوع و متعدد در لایه‌های گوناگون رژیم‌های حاکم بر کشور در قرن ۱۴ش نفوذ کرده، که از موارد آن نیز تخصیص امتیازات قابل توجه برای خودی‌ها و تسهیل فساد مالی برای آنان از سوی حاکمان وقت، در نتیجه سطح بسیارپایین شفافیت، قانونمداری و حکمرانی مطلوب، و به خاطر ماهیت ساختار رانتی و مافیایی حاکم بر اقتصاد کشور می‌باشد که موجب شده تا بخش عظیمی از ثروت اقتصادی به جیب مافیاهای حکومتی سرازیر گردد. در این مقاله عجتاً حکومت پهلوی را مورد توجه قرار داده، به عنوان نمونه بر روی یکی از نیروهای خودی آن ساختار سیاسی و حلقه نزدیک به محمدرضا پهلوی یعنی خانواده رشیدیان متمرکز می‌شویم، کسانی که از طریق رانت‌خواری و انواع دیگر فساد مالی، و با نظر گستردگی و عمق فساد در ساختار حاکمه کشور، تبدیل به یکی از ثروتمندترین خانواده‌های ایرانی در میانه قرن ۱۴ش گردیدند. در این مقاله به عنوان

یک کار پژوهشی در زمینه تاریخ اقتصادی، نویسندگان این سطور، درصدد هستند بر مبنای تحقیق کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات از طریق منابع ارزشمند و دست اول یعنی اسناد، مطبوعات، خاطرات اشخاص و بعضاً نیز منابع تحقیقاتی معتبر، با نظری به تحرکات مالی خانواده رشیدیان طی دوره پهلوی دوم، مکانیسم‌های اتخاذشده از سوی این خانواده در راستای نیل به ثروت اقتصادی را مورد واکاوی قرار دهند.

درخصوص سابقه پژوهشی باید عنوان نمود که به طور خاص راجع به موضوع این مقاله، جدای از چند نوشته کوتاه و ژورنالیستی در سایت‌های حکومتی که صبغه سیاسی دارد، تحقیقی علمی صورت نگرفت، با این حال، در مورد خانواده رشیدیان دو مقاله، یکی راجع به فعالیت‌های هنری آنان با عنوان «نقش برادران رشیدیان در توسعه سینمای ایران» از محمدی و دیگری نیز در باب اقدامات سیاسی با عنوان «نقش خاندان رشیدیان در سیاست و قدرت بین سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ش» از کلهر می‌باشد که بصورت کلی به فعالیت‌های هنری و سیاسی این خانواده پرداخته شده است، ضمن این که مقالاتی نیز درخصوص دوره پهلوی به رشته تحریر درآمده که موضوع فساد اقتصادی را در ابعاد مختلف بررسی کرده‌اند مانند «تبیین ساختارهای سیاسی-اقتصادی از فساد اقتصادی در دوره پهلوی دوم» نوشته خلیل سردارنیا، «فساد اقتصادی و مواجهه با آن در حکومت پهلوی دوم به روایت کارگزاران» از قناتی و دیگران، «اثر وجود دوره‌ها بر دینامیسم سرمایه اجتماعی و فساد در حکومت پهلوی دوم» از خانزاده جوریابی و دیگران، و همچنین مقاله «تأثیر فساد مالی در وقوع انقلاب اسلامی بر اساس شعارهای انقلابی» از محسنی ابوالخیری و حسن‌زاده. بنابراین، کار پژوهشی جامع و مستند نه تنها در باب تحرکات اقتصادی رشیدیان‌ها بلکه پیرامون هیچ یک از اعضای حلقه نزدیک به پهلوی به رشته تحریر درنیامده است، موضوعاتی که می‌تواند شواهد عینی و تاریخی مبرهن درخصوص مکانیسم‌های توزیع منابع اقتصادی از سوی ساختارهای سیاسی اقتدارگرا ولو شبه دموکراسی در کشورهای توسعه‌نیافته همچون ایران باشد. این نوع توزیع امتیازات اقتصادی که نه بر اساس توانائی افراد بلکه بر مبنای وفاداری اشخاص به حاکمیت می‌باشد، نه تنها در کوتاه‌مدت موجب تخصیص بیشترین سهم از کیک اقتصاد به طبقه حاکم و نهایتاً شکاف طبقاتی بیشتر می‌شود، بلکه در بلندمدت نیز زمینه را برای کوچک‌تر شدن این کیک و تخریب فرآیند رشد در جوامعی با این نوع حکومت‌ها فراهم می‌کند، همان‌طور که در ایران سده اخیر شاهد آن بودیم. ازین رو، موضوعاتی از این دست شایسته توجه بیشتری می‌باشد. با همه این اوصاف،

کار تحقیقاتی پیش‌رو را می‌توان بی‌سابقه و تازه در راستای زوایای تاریکی از تاریخ معاصر ایران قلمداد نمود. علی‌ای‌حال، پرسشی که مقاله بر محور آن به رشته تحریر درآمده، این است که:

سازوکارهای کسب ثروت اقتصادی خانواده رشیدیان که سبب پرتاب آنان از جایگاه طبقه متوسط به طبقه متمول طی کمتر از سه دهه گردید چه بود؟

۲. نظر اجمالی به حیات و سرمایه اقتصادی رشیدیان‌ها

حبیب‌اله رشیدیان از دهه ۱۲۹۰ش بعنوان پیشکار و کارگزار در خدمت انگلیسی‌ها بود و حتی بنابر روایات، در تحولاتی که نهایتاً منجر به روی کارآمدن حکومت پهلوی گردید، اثراتی داشته است، با اینحال چند سال بعد در معرض غضب رضاشاه واقع گردید و برای بیش از یک دهه تحرکات او متوقف گردید (آرامش، ۱۳۷۱: ۲۴؛ موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۸: ۱۰۵/۳-۱۰۷؛ خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۱۸۶؛ شهیازی، ۱۳۷۰: ۳۴۰؛ طلوعی، ۱۳۷۲: ۸۸۶/۲). بلافاصله پس از سقوط رضاشاه و با حمایت مستقیم انگلیسی‌ها، حبیب‌اله به همراه سه پسرش یعنی سیف‌اله، قدرت‌اله و اسداله که هر سه در این سال‌ها، دوره جوانی خود را سپری می‌کردند، فعالیت‌های خود را بطور ملموسی از سر گرفتند (درخشانی، ۱۹۹۴: ۲۸؛ سعیدی، ۱۳۸۲: ۳۹؛ وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۲؛ فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۱۸۴)، ضمن این‌که فرزندان او بویژه اسداله، بتدریج طی همین دهه با خاندان سلطنت پهلوی مرتبط شدند (گازپوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۴؛ وودهاوس، ۱۳۶۴: ۶۲؛ روزولت، ۱۳۹۴، صص ۱۳۳-۲۰۶؛ بیل، ۱۳۷۱: ۱۲۸؛ دلدن، ۱۳۸۰: ۴۶۷/۱ و ۷۶۲/۲؛ موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۶۸: ۱۹۰/۱؛ پهلوی‌ها، ۱۳۷۸: ۲۹۹/۲ و ۳۰۴ و ۳۱۱) و توانستند از این ارتباط برای کسب منافع اقتصادی طی سه دهه پایانی حکومت پهلوی بهره کافی ببرند تا آنجاکه خانواده رشیدیان در پایان حکومت پهلوی از الیگارش‌ها و سرمایه‌داران بزرگ مالی ایران شناخته می‌شدند که نفوذ قابل توجهی در حوزه انحصارات بانکی و بخشی از اقتصاد ایران داشتند. یکی از شواهد در این راستا، گزارشی است که پیرامون لیست اشخاص خارج‌کننده غیرقانونی ارز از کشور در سال ۱۳۵۷ش منتشر شد که بر طبق آن، اسداله رشیدیان در زمره افرادی بود که مبلغی معادل ۱۸۵ میلیون تومان از ایران خارج نمود (سررشته، ۱۳۶۷: ۱۷) مدرک دیگر، سند تعیین سهم الارث در باب فقط قسمتی از اموال و مستغلات یکی از سه برادر رشیدیان یعنی قدرت‌اله است، که از ۳۰ میلیون ریال سهام بانک اعتبارات گرفته تا

املاک زراعی واقع در محمدآباد به مساحت ۲۵۳ هزار متر مربع، ۸۰ درصد از سهام شرکت بیمه آسیا، ۲۰ درصد از سهام شرکت شاهین رشت، مقدار قابل توجهی اراضی در حوزه دماوند، زمین‌هایی در کرمانشاه و حتی مناطق خوش آب‌وهوای سلطنت‌آباد (پاسداران) و سعادت آباد تهران، تملک سینما همای تهران بعلاوه تعداد زیادی سپرده، زمین و سهام که حدود سی فقره بود را شامل می‌گردید (مُتَمَّا ۲۵-۱۰-۱۴۶ ر) همچنین مالکیت بخش عمده سهام کارخانه نساجی فخر مجهز به ماشین آلات ژاپنی (اسناد لانه، ۱۳۸۶، ج ۳: ۸) و بخشی از سهام شرکت بازرگانی و معدنی پیروی (مُتَمَّا ۱-۳۰۱۱-۱۳۹ پ) فقط نمونه‌های دیگری از سرمایه اقتصادی عظیم خانواده رشیدیان محسوب می‌شود و در کنار این موارد، باید از حساب‌های شخصی اعضای این خانواده در بانک‌های اروپایی بویژه انگلیس نام برد (مُتَمَّا ۶ تا ۵۹-۲۳-۱۴۶ ر). ازین‌رو، بی‌جهت نبود که چند ماه قبل از انقلاب ۱۳۵۷ ش که تب‌وتاب فسادستیزی از سوی حاکمیت وقت، بمنظور تسکین آلام توده‌های مردم خشمگین بالا گرفت، در گزارشی محرمانه که از سوی اداره کل سوّم ساواک تحت عنوان اسامی مفسدین اقتصادی تهیه شد، نام اسداله رشیدیان بعنوان یکی از ۶۸ نفر لیست مزبور دیده می‌شود (اتفاقات تاریخی، ۱۳۸۶: ۲۴۵). حتّی چند ماه پس از بهمن ۱۳۵۷ ش وقتی حکومت نوپای انقلابی درصدد مصادره اموال و دارایی اشخاص متّهم به فساد مالی گسترده در دوره حکومت سلطنتی برآمد، نام رشیدیان در آن فهرست ناهمگون ۵۳ نفره اعلام‌شده از سوی شورای انقلاب در تیرماه ۱۳۵۸ ش قرار داشت (گنجی و معرفتی، ۱۳۹۲: ۱۹-۲۷). سرانجام اندکی قبل از وقوع انقلاب ۱۳۵۷ ش و در حالی که پدرش در اواسط دهه سی و دو برادر بزرگتر یعنی سیف‌اله و قدرت‌اله نیز در نیمه اول دهه پنجاه شمسی چشم از جهان فروبستند، اسداله با انتقال بخش بزرگی از دارایی اقتصادی خانواده به خارج از کشور، عازم انگلستان شد تا در کنار نسل سوم خانواده رشیدیان، بقیه عمر خود را در آن کشور سپری نماید تا آن‌که در اواسط دهه شصت در همانجا درگذشت (بنگرید به: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ج ۳/صفحات متعدد)

۳. رانت

اولین و اثرگذارترین مکانیسم رشیدیان‌ها در مسیر نیل به سرمایه اقتصادی هنگفت، رانت‌جوئی و رانت‌خواری بود. خانواده رشیدیان نیز از طریق سوءاستفاده از مراودات با منابع قدرت و همچنین بهره‌برداری از مناسبات خود در ساختار حکومت کسب ثروت مالی

را در دستورکار خود قرار دادند. در اینجا، با نظر به این که منشأ رانت‌جویی خانواده رشیدیان محدود به یک منبع نمی‌شد، بلکه نزدیکی به دو منبع اصلی قدرت در ایران طی آن دوره زمانی یعنی بریتانیا و دربار سلطنت پهلوی را دربر می‌گرفت، مقوله رانت‌خواری را در قالب این دو بخش مجزا در معرض بررسی قرار می‌دهیم.

۱.۳ رانت خارجی

یکی از سرچشمه‌های رانت رشیدیان‌ها به حمایت انگلستان از آنها بعنوان بانفوذترین قدرت خارجی در ساختار حاکمیت ایران طی دهه بیست شمس‌ی ارتباط داشت (درخشانی، ۱۳۹۴: ۲۸؛ سعیدی فیروزآبادی، ۱۳۸۲: ۳۹)، بدین صورت که، حبیب رشیدیان و پسرانش مجوزها، سهمیه‌ها و امتیازاتی انحصاری در حوزه دادوستد طی دهه بیست شمس‌ی از طرف انگلستان دریافت کردند که همین موجب رونق چشمگیر کسب و کار آنها گردید.

معروف‌ترین و شاید هم بزرگ‌ترین رانت اقتصادی که خانواده رشیدیان از طریق انگلستان بدست آوردند در زمینه تهیه و تدارک اقلام ضروری کشور منجمله منسوجات طی سال‌های جنگ دوم جهانی بود یعنی دقیقاً همان مقطع زمانی که مردم ایران از تبعات اسفناک ناشی از کمبود، گرانی و تورم افسارگسیخته در حوزه کالاهای اساسی منجمله پوشاک در نیمه نخست دهه ۱۳۲۰ش رنج می‌بردند (اسناد اشغال ایران، ۱۴۰۳، ج ۵: ۱۲۳). طی سال‌های مزبور، در اوج تنش میان انگلیسی‌ها با جناح مقابل یعنی آلمان و ایتالیا، و در حالی که کشتی‌رانی انگلستان و متفقین در دریای مدیترانه از سوی دشمنان آنان در معرض تهدید جدی قرار گرفته بود، بخاطر مقتضیات زمان جنگ و با هدف تامین اجناس نیروهای متفق، «مرکز تدارکات خاورمیانه» از سوی انگلیسی‌ها در قاهره مصر و شعبات آن نیز در برخی کشورهای خاورمیانه تشکیل گردید، که در نتیجه آن، انگلستان دست بالا را در حوزه اقتصاد بازرگانی ایران داشته و توانست از این آشفته بازار برای نفوذ اقتصادی و حتی سیاسی استفاده نماید (بنگرید به: مشروح مذاکرات، دوره ۱۳: نشست ۲۱۱؛ همان، دوره ۱۴: نشست‌های ۴۴ و ۱۱۰ و ۱۷۹؛ اسناد اشغال ایران، ۱۴۰۳، ج ۱/ ۱۸۰؛ همان، ج ۴/ ۱۵۹-۱۶۱؛ همان، ج ۵/ ۱۴۴ و ۴۱۳) با این اوصاف، و در حالی که اکثریت تجار ایرانی حوزه واردات، مجبور به ایجاد ارتباط و شاید حتی وابستگی به انگلیسی‌ها در راستای رونق کسب و کار خود بودند (اسناد اشغال ایران، ۱۴۰۳، ج ۱/ ۱۸۰)، خانواده رشیدیان که سابقه حداقل بیست

ساله همکاری و همسویی با انگلستان را در کارنامه خود داشتند (آرامش، ۱۳۷۱: ۲۴؛ خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۱۸۶؛ طلوعی، ۱۳۷۲: ج ۲/ ۸۸۶)، به آسانی از این وضعیت بهره بردند. اگرچه نقش پُررنگ رشیدیان‌ها در حوزه واردات پارچه از انگلستان به ایران (خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۳۶۴؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ج ۳/ ۴۱۹) و رانت‌خواری آنان در این زمینه، طبیعتاً برای این خانواده با توجه به انحصار واردات اقلام اساسی در دست دولت، با منافع زیادی همراه بود (مشروح مذاکرات، دوره ۱۴: نشست ۵۶؛ همان، دوره ۱۴: نشست ۱۵۵)، اما مهم‌تر از آن، کسب امتیاز خرید و فروش پارچه داخلی با حمایت انگلستان برای رشیدیان‌هاست، این در حالی بود که پارچه چیت (نخی) که در زمره ارزان‌ترین پارچه‌ها محسوب می‌شد، طی آن برهه زمانی، بخاطر وضعیت جنگی در کشور و مهم‌تر از آن، اوضاع نابسامان اداری و فساد سازمان‌یافته، یکی از اقلام ضروری کمیاب و پُرهزینه در سبد خانوار ایرانی محسوب می‌شد (استادوخ، ۱۳۲۰، ۱۵، ۳۹، ۲۷).

بعد از سقوط رضاشاه و حضور نیروهای متفقین بویژه انگلستان در ایران بخاطر مقتضیات شرایط جنگ، قراردادی تجاری و مالی در اوایل بهمن سال ۱۳۲۰ش بین ایران-انگلیس منعقد شد که شاید بتوان از آن بعنوان مداخله انگلیسی‌ها در امور بازرگانی ایران نیز قلمداد نمود. براساس همین تفاهم‌نامه بود که با تصویب هیات وزیران و دخالت مستقیم وزارت بازرگانی، پیشه‌وهر، مقادیر عظیمی پارچه در اختیار تجارتخانه رشیدیان بعنوان کارگزار و مباشرین بریتانیا در ایران قرار گرفت (ساکما ۵۲۸/۲۹۸). گفته می‌شود این منسوجات بمنظور رفع احتیاجات نیروهای متفق بویژه انگلیسی‌های حاضر در ایران بوده است (مشروح مذاکرات، دوره ۱۴: نشست ۳۵). همچنین در موردی دیگر، در اوج وضعیت اسفناک منسوجات در کشور و تلاطمات شدید کارخانه‌های ریسندگی و بافندگی که ناشی از کمبود مواد اولیه بود، تجارتخانه رشیدیان از وزارت دارایی در باب فروش نخ به این تجارتخانه به‌منظور جلوگیری از ورشکستگی رایزنی کرده، و در نهایت نیز دولت وقت که تحت تاثیر بریتانیا قرار داشت با اعطای مقدار قابل توجهی نخ برای کارخانه‌های نساجی و بافندگی طرف معامله با این تجارتخانه موافقت کرد (ساکما ۷۶۰۵/۳۱۰).

این روند رانت‌خواری ناشی از وابستگی به بریتانیا، بعد از پایان جنگ تا اواخر دهه بیست تداوم پیدا کرد، تا آنجا که در سال‌های ۱۳۲۸-۱۳۲۹ش در موضوع خرید انحصاری شکر از شرکت‌های انگلیسی، ردپای خانواده رشیدیان نیز دیده می‌شود، معامله‌ای که گفته می‌شود بخاطر گرانفروشی انگلیسی‌ها به ضرر ایران و بسود رشیدیان‌ها بود (مشروح

مذاکرات، دوره ۱۶، نشست ۲۵) و حتی سبب پیگیری برخی نمایندگان مجلس در این خصوص در محاکم قضایی نیز شد که البته به نتیجه‌ای منجر نگردید (مُتَمَا ۹۶-۹-۱۴۴م).

۲.۳ رانت داخلی

منشا دیگر رانت خواری اقتصادی رشیدیان‌ها به حمایت خانواده و ساختار سیاسی پهلوی از آنان مربوط می‌شود. حکومت پهلوی نه فقط بخاطر نقش مهمی که برادران رشیدیان در کودتای مرداد ۱۳۳۲ش ایفا نموده و ازین طریق به خاندان سلطنت یاری رساندند (رشیدیان، ۱۳۸۹، ج ۳: ۲۱۱ و ۴۱۷؛ جعفری، ۱۳۸۱: ۱۶۸) درصدد جبران خدمات آنان در سال‌های بعد از کودتا برآمد، بلکه برای جلب همکاری و همراهی اشخاصی مانند رشیدیان‌ها در مواقع بحرانی و حساس، با هدف تداوم حاکمیت و افزایش استقلال خود در برابر جامعه، سعی نمود تا از اختیارات منحصر بفردش در راستای تخصیص امتیازات و انحصارات به آنان برآید. در واقع، در نظام‌های سیاسی که حامی پروری بعنوان سگه رایج ساختار حاکمیت می‌باشد، توزیع رانت عظیم به خودی‌ها و بازگذاشتن دست آنان در حوزه اقتصاد کلان کشور، امکان بروز فساد مالی گسترده را به حداکثر می‌رساند، همچنان‌که در دوره دوم حکومت محمدرضا (۱۳۳۲-۱۳۵۷ش) چنین جریانی نیز بتدریج شکل گرفته، در دهه پایانی حکومت مزبور به اوج خود رسید و کارگزاران حکومتی و شاهدان عینی خارجی، به‌صراحت در روایات خود به این فساد سیستماتیک اشاره نمودند (اسناد لانه، ۱۳۸۶، ج ۲: ۴۲۹؛ احمد مهبد، ۱۹۸۵، نوار ۶؛ فرهنگ مهر ۱۹۸۴، نوار ۹ و همان، ۱۹۸۶، نوار ۱۰؛ ناصر قشقایی، ۱۹۸۳، نوار ۷؛ منوچهر هاشمی، ۱۹۸۵، نوار ۱۳؛ خداداد فرمانفرمایان، ۱۹۸۳، نوار ۱۶).

غالب رانت‌جویی برادران رشیدیان بویژه اسدالله، در نتیجه رابطه نزدیک و بعضاً نیز تظاهر به ارتباط تنگاتنگ با عناصر متنفذ خاندان پهلوی یعنی اشرف (بنگرید به: دلدم، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۶۷ و ج ۲: ۷۶۲؛ رشیدیان‌ها، ج ۳: ۳۹۹؛ ریاحی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۸۴؛ پهلوی‌ها، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۹۹ و ۳۰۴ و ۳۱۱؛ فلیکس آقایان، ۱۹۸۶، نوار ۲؛ مهدی‌نیا، ۱۳۶۸: ۲۷۳؛ موسسه پژوهش، ۱۳۶۸: ج ۱: ۱۹۰) و حتی شخص شاه بود. حضور اسداله و همسرش در مهمانی‌های تدارک دیده شده از سوی دربار سلطنت (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۳۸ و ج ۳: ۴۲۰)، هم‌نشینی با محمدرضا پهلوی در برخی محافل خصوصی (الموتی، ۱۳۷۰، ج ۱۰:

(۴۵۷)، همراهی با شاه در سفر پانزده روزه به کاخ نوشهر در تیر ۱۳۳۹ش (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۱، ۳۸۵) و مهمتر از همه نیز سفر به هندوستان بعنوان نماینده محرمانه شخص محمدرضاشاه و ملاقات او با نخست‌وزیر وقت هند که همگی حکایت از رابطه نزدیک رشیدیان‌ها با شخص اول حاکمیت داشت (علم، ۱۳۷۱، ج: ۲، ۴۶۱). همچنین گرچه روایت مبتنی بر این‌که اسداله رشیدیان برای مجلس بیستم ملی صراحتاً از محمدرضاشاه درخواست نمود تا با پیشنهاد او در راستای تعیین بیست نفر از اشخاص موردنظرش بعنوان نمایندگان شهر تهران در انتخاباتی صوری و غیررقابتی موافقت کند (متما ۶۳۹۰۳-۰-۰-پ)، یا ادعای اسداله در مورد اینکه انتخاب فتح‌اله فرود بعنوان شهردار تهران در اواسط سال ۱۳۳۹ش با پیشنهاد شخص او و موافقت شاه صورت گرفت (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۱، ۴۲۵) کاملاً با واقعیت همسو بنظر نرسیده، بلکه شاید تا حدود زیادی هم گزافه‌گویی تلقی گردد، با این حال، همین روایات می‌تواند حکایت از نفوذ، ولو نسبی، دارودسته رشیدیان در پشت‌پرده حکومت و دسترسی آسان و پنهان‌کارانه‌شان به ساختار قدرت داشته باشد.

اجازه تاسیس بانک تعاونی اعتبارات توزیع در سال ۱۳۴۳ش که بعضاً در ابتدای کار بعنوان بانک ایران و غرب (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۳، ۱۷۳-۱۸۲) و بعدها بانک اصناف نیز نامیده می‌شد را شاید بتوان از بارزترین، پُرحاشیه‌ترین و شاید هم پُرسودترین رانت‌جویی خانواده رشیدیان از طریق خاندان سلطنت عنوان نمود (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۳، ۲۳۰). آنها در حالی که هیچ تجربه قابل‌اعتنایی در حوزه اقتصاد پول و بانکداری نداشتند با مجوز و حمایت ضمنی شاه و از طریق بندوبست با برخی عناصر کلیدی حاکمیت مانند منوچهر اقبال، رئیس وقت شرکت ملی نفت ایران و همچنین دریافت کمک مالی از تعدادی تجار، کسبه و عناصر متنفذ بازار میادرت به تاسیس بانک مزبور نمودند (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۳، ۴۲۱؛ بانک و اقتصاد، ۱۳۸۹، شماره ۱۱۰: ۲۲؛ یاداش، ۱۳۹۶، شماره ۱۳: ۴۷). ضمن این‌که مطابق برخی گزارش‌ها از ساواک، بانک موردنظر برخلاف قانون بانکی و پولی کشور و بدون آن‌که مجوز تاسیس آن در شورای عالی پول و اعتبارات بانک مرکزی تصویب گردد شروع به فعالیت نمود (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۳، ۳۶۹)، چرا که از حمایت کامل دربار سلطنت برخوردار بود (مشروح مذاکرات، دوره ۲۱، نشست ۱۲۰).

کمتر از پنج سال بعد از شروع فعالیت بانک، در حالی که از یک‌سو رشیدیان‌ها، با ادعای پیروی از راهنمایی و هدایت شخص اول مملکت، به ایجاد شعبات در شهرهای دیگر ایران مشغول بودند (بنگرید به: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج: ۳، ۳۰۱؛ بورس، ۱۳۴۵، شماره ۳۷: ۸۱-۸۳)، در

سویی دیگر اختلال و چالش‌های شدید مبنی بر عدم توان پرداخت تعهدات در این بانک بوضوح نمایان گردید (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۶۹)، تا آنجا که اندکی بعد، برخی مقامات عالیرتبه اقتصادی دولت را واداشت، تحت ریاست نخست‌وزیر وقت (هویدا) و با حضور برادران رشیدیان در دفتر نخست‌وزیری جلسه اضطراری تشکیل دهند، که در آنجا هویدا از وضعیت نابسامان و بغرنج بانک تعاونی در زمینه ناترازی مالی صحبت به میان آورد و در ادامه نیز خداداد فرمانروائیان بعنوان قائم‌مقام بانک مرکزی از مفاسد و تخلفات بانک مورد بحث قرارگفت و در نهایت تصمیم بر این شد که برای رفع ناترازی، بانک مرکزی یک مدیر اقتصادی کاردان و خیره را بصورت محرمانه تا اطلاع ثانوی برای اداره این بانک تعیین نماید، (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۸۲-۳۸۳) که البته روند وقایع طی سال‌های بعدی نشان داد که نه تنها این اقدام، بلکه حتی تأسیس شعبات بانک در خارج از مرزهای ایران یعنی امریکا (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۱)، بیروت لبنان (اتفاقات تاریخی، ۱۳۸۶: ۱۸۸) و ابوظبی امارات همراه با تبلیغات گسترده در این حوزه (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۱-۴۱۳) و مهمتر از آن نیز چراغ سبز انگلیسی‌ها برای مساعدت به بانک مورد نظر (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۰۲) چندان اثرگذار ظاهر نشد، چراکه سطح ناکارآمدی در مسئولان و بویژه میزان فساد مالکان این بانک به اندازه‌ای بود که موجب ورشکستگی، سقوط ارزش سهام و در نهایت نیز انتقال سهام اصلی آن در میانه دهه پنجاه شمسی گردید: «خلاصه دامنه/این فساد و کثافت و گرفتاری‌ها و سوءاستفاده‌ها خیلی وسیع بود» (محمد یگانه، ۱۹۸۵، نوآور ۹). نکته جالب و قابل تأمل که در آن وضعیت بغرنج بانک اعتبارات تعاونی اتفاق افتاد، نوع تدابیر اسداله رشیدیان بمنظور برون‌رفت از این بحران بود، چنان‌که بنابر اظهار معاون وقت رئیس بانک مرکزی:

رشیدیان یک‌بار به دیدنم آمد، من هم رئیس نظارت بر برنامه‌ها را خواستم تا جواب او را مستند بدهیم، دیدیم این آقا یک آلبوم همراه خودش دارد، آلبوم را باز کرد و عکس خودش و شاه را با مایو در کنار دریا نشان داد یا عکس‌هایی که در مجالس عمومی با هم گرفته بودند. همه اینها را به من نشان داد تا من تحت تاثیر قرار بگیرم. (جلیل شرکا، ۱۳۹۲، شماره ۶۶: ۱۶-۱۷)

داستان ساخت‌وساز در شاهین‌شهر اصفهان طی سال‌های نخست دهه پنجاه را، علی‌رغم وجود صبغه دلّالی در آن، بخاطر اهمیت و اثرگذاری بالای مقوله رانت و زدوبند در این طرح، می‌توان نمونه برجسته دیگری از رانت‌خواری رشیدیان‌ها در نظر گرفت. ضمن این‌که

این پروژه، بی‌ارتباط با بانک اعتبارات نیز نبود، چراکه برادران رشیدیان با سوءاستفاده از بانک مزبور، بخشی از منابع آن را که ماهیت وجودی و کارکرد اصلی‌اش ارایه خدمات پولی و بانکی بویژه در عرصه اقتصاد بازار بود در حوزه دلالی مسکن و مقاطعه‌کاری زمین در شاهین‌شهر هزینه نمودند (متما ۲۴-۱۰-۱۴۶ ر). رشیدیان‌ها با مشارکت مالکین ملک مزبور، درصدد تاسیس شرکت عمران شاهین‌شهر برآمدند (عبدالرحمن برومند، ۱۹۸۵، نوار ۲)، در حالی‌که در این میان، از حمایت نه تنها نهانی، بلکه عیان محمدرضاشاه (حقوق مردم، ۱۳۵۲، شماره ۳۱: ۷۳) و خواهر قدرتمند او یعنی اشرف نیز برخوردار بودند (حقوق مردم، ۱۳۵۴، شماره ۴۲: ۶۶).

در این پروژه نکات متعددی وجود دارد که حکایت از قانون‌گریزی رشیدیان‌ها داشت که با حمایت عناصر کلیدی در هسته سخت قدرت به آسانی قابل حل بود. از چالش جدی رشیدیان و شرکای آنان با اداره اوقاف اصفهان در باب مالکیت قسمتی از زمین محل احداث شهرک گرفته (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۳۷)، که اسداله از طریق لابی در تهران توانست نهایتاً در یک دعوای حقوقی چندساله و فرسایشی غائله را بنفع خود فیصله دهد (همان، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۲۲ و ۱۲۶) تا مقوله تطمیع مقامات حکومتی در انجام این پروژه از آغاز تا پایان:

با وجود این‌که شرکای ما فامیل رشیدیان ارتباطاتی داشتند مستقیم با شاه... برای رفع هر یک از مشکلات از آن پایین گرفته تا بالا و هرچه بروید شما به بالا، ما مجبور بودیم که پول بدهیم و مشکلات را با پول حل کنیم (عبدالرحمن برومند، ۱۹۸۵، نوار ۲).

موضوع دیگر، سوءاستفاده‌ای بود که آنان از عنوان شرکت عمرانی خود نمودند، زیرا گرچه این شرکت با ماهیت خانه‌سازی و فروش واحدهای مسکونی شروع به فعالیت کرد، اما صاحبان آن خیلی زود به فروش زمین و مقاطعه‌کاری مبادرت ورزیده، توانستند از این نوع اقدامات غیرقانونی، سود هنگفتی به جیب بزنند، چنان‌که زمین‌هایی که متری فقط بیست الی پنجاه ریال بود را بعد از تسطیح، زیرسازی و جدول‌سازی اراضی، به متری بیش از دو هزار ریال فروختند (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۹؛ عبدالرحمن برومند، ۱۹۸۴، نوار ۱ و ۱۹۸۵، نوار ۲).

علاوه بر همه این‌ها باید به رانت اطلاعاتی که احتمالاً اسداله از آن برای مشارکت در این پروژه بهره برد اشاره نمود، چراکه بخش عمده‌ای از سود اقتصادی رشیدیان در این پروژه شهرک‌سازی ناشی از انعقاد پیمان فروش آپارتمان با نیروی هوایی بود. مقامات

عالیرتبه ارتش که مستقیماً تحت فرمان شاه بودند در اوایل دهه ۱۳۵۰ش مبادرت به بستن قراردادی با شرکت تسلیحاتی امریکایی گرومن برای خرید هواپیمای اف ۱۴ و آموزش هدایت این نوع هواپیمای نظامی به خلبانان ایرانی نمودند که در نتیجه آن، موجب حضور تعداد کثیری پرسنل نیروی هوایی ایران و مستشاران امریکایی به همراه خانواده در پایگاه نیروی هوایی اصفهان شده، نیاز به سکونت آنان در آن منطقه را موجب می‌گردید و همین امر، موجب عقد قراردادی برای ساخت و فروش دو هزار آپارتمان، بدون انجام هیچ‌گونه مناقصه، میان شرکت عمران شاهین‌شهر با سازمان صنایع نظامی ارتش شد (عبدالرحمن برومند، ۱۹۸۵، نوار ۲). دور از انتظار نیست که رشیدیان با توجه به رابطه نزدیک با حاکمیت و عناصر متنفذ نظامی، سیاسی و اطلاعاتی آن، از مدت‌ها قبل از شروع پروژه عظیم ساخت پایگاه هوایی شاهین‌شهر، از این برنامه مطلع شده و به بهانه تاسیس شرکت عمرانی، از پایتخت به اصفهان رفته و بر روی املاک مناطق شمالی آنجا تمرکز کرده باشد (طلوعی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۸۹۹).

۴. دلّالی و کارچاق‌کنی

شاخص‌ترین تحرکات حبیب رشیدیان و فرزندانش در زمینه دلّالی طی دهه بیست شمسی به رابطه آنان با انگلستان و ازین طریق نیز ایفای نقش واسطه در معاملات کالاهای موردنیاز انگلیسی‌ها در ایران طی دوران جنگ دوم جهانی بر می‌گردد، که منجر به سود مالی هنگفتی برای آنان شد.

اسداله در اول جنگ توانسته بود که تمام کارهای بازرگانی انگلیسی‌ها را در دست بگیرد. انگلیسی‌ها هر بار ده‌ها میلیون تومان در بازارهای تهران و ولایات برای ارتش خود خرید می‌کردند که شامل تمام احتیاجات زندگی بود... تمام این خریدها از طریق اسدالله بود و او هم چند درصدی منفعت برای خود برمی‌داشت. (فرمانفرمائی، ۱۳۷۳: ۲۱۷-۲۱۸).

آنها یعنی رشیدیان‌ها در مقطعی بعنوان دلال ارزی نیز ایفای نقش نمودند، چنان‌که در دوره نخست‌وزیری مصدّق که کشور از یک سو بخاطر تحریم با بحران مالی مواجه بود و از سوی دیگر نیز انگلستان بمنظور حمایت از مخالفان داخلی دولت مصدّق در راستای فشار حداکثری بر این نخست‌وزیر ملّی‌گرا پول‌پاشی می‌کردند، برادران رشیدیان ازین فرصت بهره‌برداری نموده، در کسوت دلّال حوزه پول ظاهر شدند. ماموران انگلیسی برای نیل به این هدف، تبدیل پوند به ریال را در دستور کار قرار دادند که قدرت‌اله، سیف‌اله و اسداله

نیز زیرکانه در بازار پُرتهاپ ارز طی آن برهه زمانی، با فروش ریال در ازای اخذ پوند بصورت ناشناس حتی برای انگلیسی‌ها و دریافت همان ریال از آنها بمنظور توزیع بین مخالفان مصدق، فعالیت کردند:

یک شب زاینر مریض بود و از من خواش کرد به جای او رابط ایرانی را ملاقات کنم و پول‌ها را به او بدهم، محل ملاقات منطقه‌ای در خارج تهران بود، وقتی که رابط ایرانی آمد بسیار متعجب شدم زیرا او همان کسی بود که روز قبل ریال را از او خریده بودم (وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۳)

بعد از کودتای ۱۳۳۲ش با حرکت حاکمیت بسوی یکدست‌سازی، و بخاطر عدم دسترسی به اطلاعات برای عموم بویژه رسانه‌ها و مطبوعات آزاد، ساختار حاکمه بیش از پیش بسوی عدم شفافیت در حوزه اقتصادی پیش رفت که این روند منجر به چرخش سرمایه در اقتصاد زیرزمینی و رونق یافتن امور سطحی و غیرموکد کارچاق‌کنی و واسطه‌گری حتی در بین بالاترین مقامات حاکمیت بود (احمد مهبذ، ۱۹۸۵، نوار ۹؛ اسناد لانه، ۱۳۸۶، جلد ۲: ۴۲۳-۴۲۶) در این میان، تکاپوهای رشیدیان‌ها در این حوزه بسیار بیشتر شد، تا آنجا که فقط چند ماه بعد از سقوط مصدق و در زمان دولت کودتا تحت ریاست زاهدی، زمانی که سیاست‌های نفتی ایران با انعقاد قراردادی موسوم به کنسرسیوم تغییر نمود و مسیر برای مقاطعه‌کاران و دلالان نفتی فراهم گردید، بنابراین یکی از همین مقاطعه‌کاران، در طرح انتقال نفت از جنوب ایران به تهران، رشیدیان‌ها با کمک برخی رجال متنفذ سیاسی و نظامی حاکمیت، و مهمتر از همه، حمایت اشرف پهلوی، نیمی از پروژه احداث این خط لوله را با همکاری یک پیمان‌کار انگلیسی در اختیار گرفته، و سپس بعنوان واسطه و دلال، به شرکت دیگری واگذار نمودند:

...از موفقیت شخصی خوشحال بودم و از جوی که حاکم بر کشور بود متأثر. ولی به خودم می‌گفتم: مگر در اکثر کشورها مقامات بالا همه امام جعفر صادق هستند؟ این روش کم و بیش در تمام دنیا ساری و جاری است (ابوالفتح محوی، ۱۹۸۵).

نمونه دیگر طی ماه‌های بعد از کودتا، اصرار رشیدیان‌ها بر دریافت اجرت واسطه‌گری در ماجرای قرارداد ساخت چند فرودگاه میان سازمان برنامه ایران و شرکت انگلیسی (برایان کوهون) بود که نکته عجیب، کشیدن کار به دعوی حقوقی، و در نهایت نیز به دریافت حق دلالی و کارچاق‌کنی برای برادران رشیدیان بود (ابتهاج، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۳۷). نمونه آخر در این

مقطع زمانی هم به داستان احداث زیرساخت‌های ارتباطی و حمل و نقل جاده‌ای در ایران طی سال ۱۳۳۳ش بر می‌گردد در حالی که تصمیم بر این بود که دولت از طریق پروژه مناقصه با یک شرکت اروپایی، چنین برنامه‌ای را به مرحله اجرا درآورد، اما در نهایت، دولت فضل‌اله زاهدی در صدد انعقاد قرارداد با یک شرکت عمرانی راه‌سازی انگلیسی به نام جان مولم برآمد، شرکتی که رشیدیان‌ها بعنوان کارچاق‌کن در پشت‌پرده زمینه انعقاد قرارداد میان آن و دولت ایران را قرار داشت (الموتی، ۱۳۶۹، ج ۸: ۴۰۵؛ پهلوی‌ها، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۱۴؛ ابتهاج، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۵۵).

این نوع تحرکات رشیدیان‌ها طی سال‌های بعدی دهه سی شمسی تداوم یافت، گزارشی از ساواک مبنی بر این‌که صاحبان کارخانه‌های لبنیاتی تهران مبادرت به تشکیل یک شرکت با سرمایه هشت میلیون ریال بمنظور توزیع فرآورده‌های شیر پاستوریزه نموده و برای جلب حمایت اسداله رشیدیان و بهره‌گیری از توانایی کارچاق‌کنی او بنفع شرکت خود، یکی از افراد نزدیک به این شخص را بعنوان مدیرعامل شرکت لبنی انتخاب نمودند (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۲۳)، یکی از این موارد است. نمونه دیگر، به شهرداری تهران بر می‌گردد که همواره گردش مالی بالایی داشته و دارد، تمرکز اسداله رشیدیان برای نفوذ در شهرداری پایتخت و حتی کنترل کامل آن را می‌توان از نکات پیچیده و قابل‌تأمل در راستای کارچاق‌کنی و اعمال نفوذ برای کسب درآمد مالی بیشتر دانست (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۳۴۲)، تا آنجا که در مقطعی از زمان، با روی کارآمدن رفیق گرمابه و گلستان اسداله رشیدیان یعنی فروود بر مسند شهرداری تهران، اوضاع برای کارچاق‌کنی، دلّالی کاملاً مهیا گردید:

چون منافع متنفذین و مقامات قطع شده بود تلاش زیادی می‌کردند تا ذوالفقاری را برکنار کنند و یکی از دوستان خود را بگمارند، لذا از هیچ‌گونه تحریک و دسیسه خودداری نکردند از جمله میادین تره‌بار تهران و واسطه‌ها بودند که حساب کردیم روزی دو میلیون ریال درآمد آنها بود که در آن زمان پول خیلی زیادی بود (سعیدی فیروزآبادی، ۱۳۸۲، ۱۶۰-۱۶۱؛ همچنین بنگریده: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۱: ۴۲۷).

با این اوصاف بی‌راه نبود که در گزارش ساواک طی همان برهه زمانی بمنظور توصیف اسداله رشیدیان از عبارات «سوءاستفاده از مقاطعه‌کاری و بندوبست» استفاده شده است (مُتّما ۳۲-۲۰۱۷-۴۵ش).

جولانگاه دیگر رشیدیان‌ها در اقتصاد زیرزمینی از نوع دلّالی، تلاش برای ساماندهی شرکت‌های تعاونی در حوزه مشاغل بازاری پایتخت، از طریق بانک اعتبارات تعاونی بود.

این تحرکات در نهایت به ایجاد بیش از هفتاد شرکت تعاونی در تهران از کامیوندار و تاکسی‌دار گرفته تا فخار و گوشت و حتی داروخانه منجر شد (اطلاعات سالانه، ۱۳۴۸، ۷۶). اگرچه دلیل اصلی شکل‌گیری آن، قطع دست واسطه‌ها و بازار سیاه در عرضه مایحتاج عمومی و اجناس ضروری جامعه عنوان گردید (مشروح مذاکرات، دوره ۲۱، نشست ۱۲۰؛ همچنین بنگرید به: اطلاعات سالانه، ۱۳۴۸، ۷۶) و در این راه هم تبلیغات گسترده و پُر هزینه‌ای از سوی رشیدیان‌ها شکل گرفت (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۱۸۵ و ۳۲۷ و ۳۴۸؛ همچنین بنگرید به: ساکما ۲۷۰۴/۲۱۰؛ کیهان سال، ۱۳۴۷: ۳۳۲-۳۳۷)، اما این اظهارات کاملاً در حد شعار باقی ماند و واقعیت، حکایت از پیامدهای منفی این اقدام در راستای اجبار رشیدیان‌ها بر اصناف و توزیع‌کنندگان فعال بازاری بمنظور عضویت در بانک تعاونی با هدف انحصار بازار مواد غذایی تهران داشت که این خود سبب ممانعت از بازار رقابتی، آزاد و در نتیجه افزایش هزینه زندگی پایتخت‌نشینان از طریق گران‌فروشی می‌شد (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۲۶؛ سپهبد مهدیقلی، ۱۳۸۳: ۲۷۴). بعلاوه مطابق اظهار وزیر کار وقت ایران طی دهه چهل: «خودش بخرد، خودش بفروشد، فقط مالیات ندهد عوارض ندهد، از مزایای تعاونی استفاده کند و مزایای تعاونی نباشد یک همچنین چیزی را بعداً بوجود آوردند» (عطاالله خسروانی، ۱۹۸۳، نوار ۲) با این اوصاف، دور از انتظار نبود که این تعاونی نه تنها موجب کاهش قیمت اجناس ضروری در پایتخت نگردد، بلکه اختلال جدی در آن ایجاد نماید، چنان‌که پیرامون موضوع گوشت در پایتخت، که نه تنها نارضایتی مصرف‌کنندگان (دکتر علی امینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۳۹)، بلکه ناخشنودی فروشندگان یعنی کشتارکنندگان گوسفندی را نیز در پی داشت (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۰۹)، محسوس بود. باند رشیدیان در این حوزه، نه تنها در فساد ناشی از انتقال گوشت داخلی از تولیدکننده به مصرف‌کننده (همان، ۴۰۵)، بلکه در انتقال گوشت از خارج به داخل کشور هم نقش مهمی ایفا کرده و سود هنگفتی از واردات به جیب زدند:

درآمدی که از این راه حاصل شد و بالغ بر چندین میلیون تومان بوده توسط این امیرمکری در اختیار رشیدیان گذارده شد. خود این شخص که چندین سال بیکار بوده از محل قسمتی از همین درآمد توانسته خانه‌ای در صاحبقرانیه بخرد (همان، ۳۳۰؛ دکتر علی امینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۳۷۵).

همین خط‌مشی در حوزه نانوايي بر مبنای انحصار آرد (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۲۱ و ۳۴۰-۳۴۳) و حوزه تاکسیرانی و بیمه خودرو از سوی رشیدیان‌ها مشهود بود (همان، ۳۷۷).

جدای از فقرات برجسته و سودآور مزبور، باید به فقرات دیگری که حکایت از واسطه‌گری و کارچاق‌کنی برادران رشیدیان داشت اشاره نمود. از ماجرای خرید هواپیماهای جنگنده اف ۱۴ تامکت (Tomcat) از کمپانی گرومن آمریکا (ابوالفتح محوی، ۱۹۸۵؛ حسن طوفانیان، ۱۹۸۵، نوار ۴؛ اسناد لانه، ۱۳۸۶، ج ۷: ۳۰۲-۳۲۷) و دلالی رشیدیان‌ها در آن معامله اقتصادی (الموتی، ۱۳۷۰، ج ۱۱: ۲۹۹؛ طلوعی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۸۹۹؛ نجاتی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۷۷، تیرانیان، ۱۳۷۷: ۸۵)، که البته اسداله خود آن را انکار می‌کرد (مُتَمّا، ۹۱-۸-۱۴۶)، تا ماجرای واردات دارو و واسطه‌گری در فرآورده‌های حوزه درمان با حمایت نهان اشرف پهلوی (بنگربده: مُتَمّا ۷۹ تا ۸۶-۲۰۰۴-۱۲۷م؛ علینقی عالیخانی، ۱۹۸۵، نوار ۵) که با شایعه‌پراکنی از طریق برخی جراید و محافل مربوط به خود پیرامون شیوع وبا در کشور پایتخت سود هنگفتی به جیب زدند (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۰۴).

علاوه بر همه این موارد، باید از نقش پشت‌پرده رشیدیان‌ها در حوزه فروش نفت بعنوان دلال نام برد، پیشه‌ای که از یک سو باتوجه به فساد گسترده در سازمان‌های دولتی ایران و از سوی دیگر نیز جایگاه نفت در اقتصاد تجاری کشور، می‌توانست منبع درآمد سودآوری محسوب شود. طریقه فعالیت آنان نیز چنین بود که، ظاهراً بعنوان مشاور و در واقع بعنوان کارچاق‌کن و واسطه در معاملات نفتی ایفای نقش نمودند. سفر سیف‌اله رشیدیان به بیروت و سپس لندن در اواخر دهه چهل که گفته می‌شود این سفر بی‌ارتباط با قرارداد کنسرسیوم نفتی نبود (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۳۴۶) پیشنهاد سفارت هند به اسداله رشیدیان در راستای استخدام بعنوان مشاور شرکت نفت هندوستان در آذر ۱۳۵۳ (مُتَمّا ۵۹-۶-۱۴۶) احتمالاً بدلیل شناخت کامل و رابطه نزدیک او با مقامات عالیرتبه حکومتی و همچنین پرداخت یک‌ونیم میلیون دلار از سوی هندی‌ها به اسداله در آذر ۱۳۵۴ش (مُتَمّا ۳-۲۳-۱۴۶) مستنداتی است که در این زمینه وجود دارد.

۵. کلاهبرداری و تقلب

تقلب و کلاهبرداری از عناوین پرتکرار فساد مالی در ساختارهای استبدادی است، چراکه نظارت عملکرد نیروهای خودی در سطح پایینی بوده و ابزارهای مجازات برای افراد متخلف ولی وفادار به حاکمیت کمتر مورد کاربرد قرار می‌گیرد.

از نمودهای بارز این نوع تحرکات خانواده رشیدیان در سالهای ابتدایی دهه بیست و مقارن جنگ دوم جهانی اتفاق افتاد، زمانی که کشور با کمبود شدید کالاهای اساسی و

بازارسیاه مواجه بود. رشیدیان‌ها در این آشفته‌بازار، گران‌فروشی را مسیری مناسب برای کسب سرمایه مالی در نظر گرفتند، چنان‌که مشی آنان در قبال قماش و منسوجات نمونه مبرهنی در این راستا می‌باشد. حبیب رشیدیان و پسرانش با سوءاستفاده از وضعیت نابسامان موجود کشور، پارچه‌های نخی را با نرخ دولتی و تعرفه‌ای بمراتب پایین‌تر از بازار آزاد کارخانجات نساجی کشور دریافت نموده و همان را با قیمت چند برابر در بازار آزاد بفروش می‌رساندند (مشروح مذاکرات، دوره ۱۴، نشست‌های ۳۵ و ۵۵). نکته جالب اینجاست که وقتی برخی نمایندگان مجلس با افشای این فساد مالی، درصدد پیگیری موضوع از طریق محاکم قضائی و مجازات خاطیان برآمدند، نتوانستند ره به جایی ببرند (مشروح مذاکرات، دوره ۱۴، نشست ۱۲۷).

نمونه دیگر از کلاهبرداری و تقلب، در ماجرای شهرک گلزار رشت روی داد. غیر از سه دانگ ملک محل احداث شهرک واقع در محدوده شمال غربی شهر کنونی رشت، که رشیدیان از افراد متفرقه خریداری نمود، سه دانگ دیگر نیز متعلق به افراد حقیقی و در رهن بنیاد پهلوی بود که با رایزنی و زدوبند او، بنیاد طبق توافقنامه با برادران رشیدیان در ۱۳۵۰ش اجازه داد ضمن حفظ حق رهن خود و استفاده از مزایای آن، سه دانگ موردنظر نیز از طرف مالکین به اسداله رشیدیان فروخته شود (مُتَمَّا ۱۱۸-۳۰۳۴-۵۴۱۳ش). در زمان شروع این پروژه، نه تنها تبلیغات وسیعی از سوی برخی مطبوعات پیرامون اهمیت ساخت این شهرک انجام گردیده و آن را حتی در زمره افتخارات شهر محسوب نمودند، بلکه با توجه به نفوذ رشیدیان در ساختار حکومت، اولین کلنگ این عملیات ساختمانی بوسیله شخص استاندار، با حضور نمایندگان رشت در مجلس ملی و بسیاری از مقامات عالیرتبه گیلان زده شد (بنگرید به: گیلانامروز، ۱۴۰۱، شماره ۶۰۸۷: ۲) با این حال، تخلفات مالی مبتنی بر بدعهدی، گرانفروشی و عدم پرداخت مالیات قابل مشاهده بود.

اول این‌که، مطابق برخی اسناد، تعدادی از خریداران از عدم تحویل بموقع خانه‌هایی که از طریق پیش‌فروش مبادرت به خرید آن کرده بودند، شکایت داشتند، چنان‌که مطابق سندی مقارن اسفند ۱۳۵۳ش خطاب به اسداله رشیدیان:

دو سال است که توسط نمایندگان شما در شهر رشت گلزار خانه‌ای خریداری نمودم، متأسفانه پس از گذشت دو سال، خانه‌ای حاضر برای تحویل نیست و کارهای انجام شده در ساختمان هم طبق قرارداد ۱۵ ماده‌ای خودتان نمی‌باشد. ظرف این دو سال هر کدام از ما

خریداران به تنهایی شکایت‌هایی نمودند و بیشتر آنها، خانه‌ای تحویل نگرفته و خانه‌ها بعلت نواقص، خالی افتاده است. (مُتَمَا ۸۷-۹-۱۴۶ ر).

دوّم آنکه این که اسداله که توانست در یک شرایط انحصاری، غیررقابتی و با زدوبند چنین پروژه‌ای را با همکاری بنیاد پهلوی و همراهی برخی مقامات مملکتی بدست آورد، بمنظور کتمان درآمد واقعی خود از بنیاد پهلوی و عدم پرداخت حقوق واقعی آن نهاد، از طریق سفته‌بازی و در قالب معاملات غیرقانونی و صوری، واحدهای مسکونی نوساز را با نصف قیمت به ایادی و نوجه‌های دلال خود می‌فروخت و آنان نیز به قیمت بازار به مردم انتقال می‌دادند (رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج ۳: ۴۱۹).

مورد سوّم از تقلّب رشیدیان‌ها در حوزه اقتصادی، به جرایم مالیاتی مرتبط است، بطوری‌که آنان به منظور فریب دولت، با تمسّک به بنیاد پهلوی و فعالیت تحت پوشش و نام این بنیاد، عدم پرداخت مالیات به وزارت دارایی را در سر پروراندند:

بعد در آنجا هم یک اعلان گذاشتند در وسط جاده که بله بنیاد پهلوی در آنجا دارد خانه‌سازی می‌کند خانه می‌فروشد زمین می‌فروشد، به این ترتیب تمام این فعالیت‌ها با اسم بنیاد پهلوی تمام شده... آنچه که از نقطه‌نظر ما مهم بود در وزارت اقتصاد و دارایی، این بود که ببینم که این چه نوع معاملاتی است و مالیاتش را کی بایستی بدهد یا کی ندهد؟ چون وقتی که این کار به اسم بنیاد پهلوی تمام می‌شد و منافعی که حاصل می‌شد، بنیاد پهلوی مالیاتی نمی‌داد به دولت، از پرداخت مالیات معاف بود و بنابراین آقای رشیدیان هم این ادعا را می‌کردند که این کار مال بنیاد پهلوی است و من عامل بنیاد پهلوی هستم، ولی در عمل منفعت به جیب ایشان می‌رفت. (محمد یگانه، ۱۹۸۵، نوار ۱۵).

با این اوصاف و با این نوع مشی قانون‌گریزانه، دور از انتظار نبود اسداله رشیدیان که در این مقطع زمانی اواسط دهه پنجاه شمسی دو برادر خود یعنی قدرت‌اله و سیف‌اله را نیز از دست داده بود، سود اقتصادی هنگفتی از پروژه شهرک گل‌سار بدست آورده باشد، همان‌طور که مطابق اظهار یکی از مقامات عالیرتبه اقتصادی ایران در آن دوره، اسداله فقط از فروش قسمتی از قطعات تفکیک‌شده املاک گل‌سار رشت، مبلغی قریب به پانصد میلیون تومان پول به جیب زد، که این مقدار، جدای از پروژه ساخت‌وساز و سود حاصل از فروش املاک مسکونی بوده است (همان).

۶. نتیجه‌گیری

نقطه شروع و به عبارتی دیگر سکوی پرتاب خانواده رشیدیان‌ها بسمت طبقه فرادست و بسیار ثروتمند جامعه ایرانی در اوایل دهه بیست شمسی یعنی بعد از سقوط رضاشاه و مقارن با درگیری ایران در جنگ دوم جهانی بود، زمانی که حبیب رشیدیان و فرزندانش با توجه به سابقه طولانی ارتباط با انگلیسی‌ها از طریق حمایت مستقیم آنان وارد فعالیت‌های اقتصادی شدند، تحرکاتی که عمده‌تاً صبغه زیرزمینی و غیرقانونی داشت. اعضای خانواده مزبور در این مقطع زمانی، با بهره‌گیری از نفوذ و قدرت چشمگیر انگلیسی‌ها در ساختار حکومت ایران و البته همراهی بخشی از مهره‌های حکومت، به رانت‌خواری مبادرت ورزیدند و سود اقتصادی هنگفتی را به جیب زدند، ضمن این‌که در کنار آن، از روش‌های دلال‌مآبانه و همچنین متقلبانه مبتنی بر گرانفروشی کالاهای اساسی موردنیاز مردم جامعه نیز بهره برده، بدین ترتیب در آن اوضاع آشفته اقتصادی و اجتماعی ایران، بخش مهمی از مسیر تبدیل طبقه متوسط به متعین را طی نمودند. این روند تحرکات اقتصادی غیرقانونی، در نیمه دوم دهه بیست با غلظت کمتری تداوم یافت، اما این دهه بعد از کودتای مرداد ۱۳۳۲ش بود که جایگاه رشیدیان‌ها را بعنوان طبقه فرادست جامعه تا حدود زیادی تثبیت نمود، همان دوره‌ای که سه فرزند حبیب رشیدیان با رانت‌خواری، دلالی و فریب‌کاری در حوزه اقتصادی که البته با حمایت ضمنی راس هرم قدرت و برخی نزدیکانش نیز همراه بود، توانستند ثروت اقتصادی فراوانی را گردآوری نمایند. با این اوصاف در اواسط دهه چهل شمسی، خانواده رشیدیان یکی از اقشار متمول محسوب می‌شد که طی دهه پایانی دهه حکومت پهلوی با نفوذ قابل توجه خود در ساختار سیاسی و بخشی از بدنه حاکمیت، بیش از پیش بر دارایی اقتصادی خود افزودند تا آنکه در پایان حکومت پهلوی، با توجه به میزان اموال منقول و غیرمنقول، یکی از ثروتمندترین خانواده‌ها و بنوعی الیگارشی‌های ایرانی بودند.

کتاب‌نامه

- آقایان، فلیکس (۱۹۸۶) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به‌کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: حبیب لاجوردی، ۵ مارس ۱۹۸۶، نوار شماره ۲.
- آرامش، احمد (۱۳۷۱) پیکار من با اهریمن، به‌کوشش خسرو آرامش، تهران: فردوسی.
- ابوالحسن (۱۳۷۱) خاطرات، به‌کوشش علیرضا عروضی، جلد ۱، تهران: علمی.

۲۵۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- الموتی، مصطفی (۱۳۶۹) ایران در عصر پهلوی، ج ۸، لندن: بی.نا.
- الموتی، مصطفی (۱۳۷۰) ایران در عصر پهلوی، ج ۱۰، لندن: بی.نا.
- الموتی، مصطفی (۱۳۷۰) ایران در عصر پهلوی، ج ۱۱، لندن: بی.نا.
- برومند، عبدالرحمن (۱۹۸۴ و ۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش: حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: ضیا صدقی، ۶ مارس ۱۹۸۴، نوار شماره ۱ و ۳ ژوئن ۱۹۸۵، نوار شماره ۲.
- پاداش، علی (۱۳۹۶) چگونگی تشکیل بانک اعتبارات تعاونی و توزیع (خاطرات روزنامه نگاری) ماهنامه کتابستان، شماره ۱۳.
- تبرائیان، صفالدین (۱۳۷۷) سراب یک ژنرال، تهران: موسسه تاریخ معاصر.
- جعفری، شعبان (۱۳۸۱) خاطرات، به کوشش: هما سرشار، تهران: ثالث.
- خامه‌ای، انور (۱۳۷۲) خاطرات سیاسی، تهران: نشر گفتار: نشر علم.
- خسروانی، عطالله (۱۹۸۳) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۵ مارس ۱۹۸۳، نوار شماره ۲.
- درخشانی، علی اکبر (۱۹۹۴). خاطرات، بی جا: خانواده درخشانی.
- دلدم، اسکندر (۱۳۸۰) خاطرات من و فرح پهلوی، جلد ۱ و ۲، تهران: به آفرین.
- ریاحی، منوچهر (۱۳۷۱) سراب زندگی، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- سررشته، حسینقلی (۱۳۶۷) خاطرات من: تهران: حسینقلی سررشته.
- سعیدی فیروزآبادی (۱۳۸۲) خاطرات، به کوشش: محمدحسن میرحسینی، یزد: دانشگاه یزد.
- شهبازی، عبدالله (۱۳۷۰) ظهور و سقوط سلطنت پهلوی: جستارهایی از تاریخ معاصر ایران، جلد ۲، تهران: اطلاعات.
- شرکا، جلیل (۱۳۹۲) اسرار دهه ۵۰: ناگفته های جلیل شرکا از رکود اقتصادی، مصاحبه کننده: طاهری و نوروزیان، مجله تجارت فردا، شماره ۶۶.
- طلوعی، محمود (۱۳۷۲) بازیگران عصر پهلوی از فروغی تا فردوست، جلد ۲، تهران: علم.
- طوفانیان، حسن (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: ضیا صدقی، ۹ مه ۱۹۸۵، نوار شماره ۴.
- عالیخانی، علینقی (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۸ نوامبر ۱۹۸۵، نوار شماره ۵.
- عمیدی نوری، ابوالحسن (۱۳۸۴) یادداشت های یک روزنامه نگار، به کوشش: حدیدی و فرهمند، جلد ۲، تهران: موسسه تاریخ معاصر ایران.
- علم، امیراسداله (۱۳۷۱) گفتگوهای من با شاه، جلد ۲، تهران: طرح نو.

فرمانفرمایان، خداداد (۱۹۸۳) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۱۹ ژانویه ۱۹۸۳، نوار شماره ۱۶.

فرمانفرمایان، منوچهر (۱۳۷۳) از تهران تا کاراکاس: نفت و سیاست در ایران، تهران: نشر تاریخ ایران. قشقایی، محمدناصر (۱۹۸۳) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۳ فوریه ۱۹۸۳، نوار شماره ۷.

گنجی، ندا و شادی معرفتی (۱۳۹۲) «داستان ۵۳ نفر: وقتی باد سرمایه آنها را برد»، مجله تجارت فردا، شماره ۲۱.

گذشته چراغ راه آینده است (۱۳۶۱) تاریخ ایران در فاصله دو کودتا ۱۳۳۲ - ۱۲۹۹، تهران: ققنوس. محوی، ابوالفتح (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۲۶ آوریل ۱۹۸۵.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۸ آبان ۱۳۲۲، دوره سیزدهم، نشست ۲۱۱.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۸ تیر ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۴۴.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۸ خرداد ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۳۵.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۹ مرداد ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۵۵.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۳ دی ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۸۴.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۳۱ مرداد ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۵۶.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۰ اسفند ۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۱۱۰.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲ آبان ۱۳۲۴، دوره چهاردهم، نشست ۱۵۵.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۰ دی ۱۳۲۴، دوره چهاردهم، نشست ۱۷۹.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۶ خرداد ۱۳۲۴، نشست ۱۲۷.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۸ اردیبهشت ۱۳۲۹، دوره شانزدهم، نشست ۲۵.

مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۵ آذر ۱۳۴۳، دوره بیست و یکم، نشست ۱۲۰.

موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (۱۳۶۸) تاریخ معاصر ایران: مجموعه مقالات، جلد ۳، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی.

مهید، احمد (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۲۸ آوریل ۱۹۸۵، نوار شماره ۶ و ۳۰ آوریل ۱۹۸۵، نوار شماره ۹.

مهر، فرهنگ (۱۹۸۴) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه کننده: حبیب لاجوردی، ۴ ژوئن ۱۹۸۴، نوار شماره ۹ و ۲۲ ژانویه ۱۹۸۶، نوار شماره ۱۰.

۲۵۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی (۱۳۶۸) تاریخ معاصر ایران: مجموعه مقالات، جلد ۱، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی.

مهدی‌نیا، جعفر (۱۳۶۸) زندگی سیاسی رزم آرا، تهران: پانوس، پاسارگارد.

نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۷) مصدق: سال‌های مبارزه و مقاومت، جلد ۲، تهران: رسا.

نجمی، ناصر (۱۳۷۰) از سیدضیاء تا بازرگان: دولت‌های ایران از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ تا آذر ۱۳۵۸، ج ۱، بی‌جا: ناصرنجمی.

وودهاوس، سی‌ام (۱۳۶۴) عملیات چکمه، مترجم: فرحناز شکوری، تهران: نشر نو.

هاشمی، منوچهر (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به‌کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: حبیب لاجوردی، ۱۷ اکتبر ۱۹۸۵، نوار شماره ۱۳.

یگانه، محمد (۱۹۸۵) تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به‌کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده: ضیاء صدقی، ۹ جولای ۱۹۸۵، نوار شماره ۹ و ۱۶ جولای ۱۹۸۵، نوار شماره ۱۵.

منابع اسنادی

اسناد منتشر شده

اسناد اشغال ایران، جلد‌های اول، چهارم و پنجم، گردآوری و ترجمه: فیروزی، سلیمانی و صفار، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر، ۱۴۰۳ ش.

اسناد لانه جاسوسی آمریکا، جلد‌های دوم، هفتم و هشتم، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۶ ش.

اتفاقات تاریخی به روایت اسناد ساواک، کتاب اول، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۶ ش.

پهلوی‌ها: خاندان پهلوی به روایت اسناد، به‌کوشش: فرهاد رستمی، جلد ۲، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر، ۱۳۸۷ ش.

دکتر علی امینی به روایت اسناد ساواک، جلد اول، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹ ش.

رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک، جلد‌های ۱-۳، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۹ ش.

سپهبد مهدیقلی علوی مقدم به روایت اسناد ساواک، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۳ ش.

اسناد منتشر نشده

استادوخ (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه ایران):

استبداد سیاسی و فساد مالی: ... (مجتبی سلطانی احمدی و دیگران) ۲۵۷

شماره راهنما سال ۱۳۲۰، کارتن ۱۵، پرونده ۳۹، شماره ۲۷.

ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران):

شناسه سند ۲۱۰/۲۷۰۴

شناسه سند ۲۹۸/۵۲۸

شناسه سند ۳۱۰/۷۶۰۵

مُتَمَّا (موسسه تاریخ معاصر ایران):

شماره راهنما ۶۳۹۰۳-۰-۰ پ

شماره راهنما ۱-۳۰۱۱-۳۹ پ

شماره راهنما ۹۱-۸-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۵۹-۶-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۹۱-۸-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۳-۲۳-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۸۷-۹-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۲۴-۱۰-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۲۵-۱۰-۱۴۶ ر

شماره راهنما ۱۵-۲۳-۱۴۶ ر.

شماره راهنما ۱۱۸-۳۰۳۴-۴۵۱۳ ش

شماره راهنما ۳۲-۲۰۱۷-۴۵۱۳ ش

شماره راهنما ۸۰-۲۰۰۴-۱۲۷ م

شماره راهنما ۹۶-۹-۱۴۴ م.

نشریات ادواری

اطلاعات سالانه، جلد ۱۰، سال ۱۳۴۸

بانک و اقتصاد، شماره ۱۱۰، آذر ۱۳۸۹

بورس، شماره ۳۷، شهریور ۱۳۴۵

حقوق مردم، شماره ۳۱، بهار ۱۳۵۲

حقوق مردم، شماره ۴۲، زمستان ۱۳۵۴

کیهان سال، جلد ۷، سال ۱۳۴۷

گیلان امروز، شماره ۶۰۸۷، تیر ۱۴۰۱.